

ПРОЦЕССУАЛ ХАРАЖАТЛАР – ОДИЛ СУДЛОВНИ АМАЛГА ОШИРИШНИНГ ИҚТИСОДИЙ КАФОЛАТИ СИФАТИДА

Султонов Абдулла Азаматович

Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси Жиноят-процессуал ҳуқуқ кафедраси

тадқиқотчиси, доцент;

Тел: (90) 930-77-05;

хизмат тел: (71) 265-13-54

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7568225>

“2017—2021 йилларда Ўзбекистонни ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси”даги[1] қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишга доир иккинчи устувор йўналиш асосида қабул қилинган бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда процессуал харажатларни тўлаш механизми такомиллаштириш масаласига алоҳида урғу берилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 14 майдаги ПҚ-3723-сон “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарорида “...процессуал чиқимларни қоплаш тартибини такомиллаштириш” масаласи жиноят процессида шахс ҳуқуқ ва эркинликларининг ишончли кафолатини таъминлаш механизмларини такомиллаштиришнинг вазифаларидан бири сифатида баён қилинди[2]. Бундан ташқари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 17 январдаги ПҚ-4125-сон “Суд-экспертлик фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисидаги қарорида ҳам “Ўзбекистон Республикасининг «Гувоҳлар, жабрланувчилар, экспертлар, мутахассислар, таржимонлар ва холисларнинг қилган харажатларини тўлаш тартиби ва миқдорлари тўғрисида»ги Қонуни ўз кучини йўқотганлиги тўғрисидаги қонун лойиҳасини ишлаб чиқиш ва ушбу тартибни Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан тасдиқлаш” вазифаси белгилаб берилди[3]. Мазкур қарорлар ижросини таъминлаш зарурати ўз моҳиятига кўра жиноят ишларини юритиш жараёнида процессуал чиқимларни тўлаш тартибини такомиллаштиришнинг долзарблигини янада оширади.

Зеро, процессуал чиқимлар институти, ўз моҳияти кўра, одил судлов тизимида нисбатан катта аҳамиятга эга бўлса-да, бироқ унинг бугунги мавқеи мавжуд имкониятларини тўла намоён этмаяпти. Бу эса энг аввало процессуал чиқимларни тўлаш механизмининг оптимал даражада шаклланмаганлигига бориб тақалади. Мазкур ҳолатни моҳиятан, қуйидаги омиллар билан изоҳласа бўлади:

– процессуал чиқимлар институти учун ажратилиши лозим бўлган маблағлар билан боғлиқ молиявий муаммоларнинг мавжудлиги;

– процессуал чиқимлар институтининг аҳамиятига нисбатан муносабатда жиноят ишларини юритишга оид харажатларни қоплаш нуқтаи назари билан чекланилганлиги.

Дарҳақиқат, юқоридаги омиллардан биринчисини бозор иқтисодиётига ўтиш шароитидаги объектив сабабларга боғласа бўлади, аммо иккинчиси субъектив хусусиятлар билан, яъни процессуал чиқимлар институтининг жиноят процессидаги ўрни ва аҳамияти миллий ҳуқуқшунослик доирасида батафсил илмий мушоҳада қилинмаганлиги билан изоҳланади. Ваҳоланки, процессуал чиқимлар институти, ўз

моҳиятига кўра, нафақат жиноят ишларини юритишни моддий жиҳатдан таъминлашга йўналтирилган, балки жиноят процессуал қонун ҳужжатларининг вазифаларини ижро этувчи инсти-тутлардан биридир. Қолаверса, процессуал чиқимлар институти ёрдамида таъсир кўрсатиладиган жиноят-процессуал муносабатлар ушбу фикримизни тўла асослайди.

Умуман олганда, процессуал чиқимлар институтининг аҳамияти ва вазифалари хусусида бир қатор қарашлар шаклланган бўлиб, уларнинг ҳар бирида процессуал чиқимлар институтига оид муайян миллий қонунчилик тажрибаси ва юридик табиати кўзга ташланиб туради.

Шу нуқтаи назардан, О.Ю.Кузнецов томонидан процессуал чиқимлар институтининг умумий вазифалари сифатида эътироф этилган қуйидаги қарашлари алоҳида қизиқиш уйғотади:

- процессуал чиқимлар жиноят процесси иштирокчиларига зиммаларидаги вазифаларни бажаришлари учун зарур шарт-шароитларни яратади;
- жиноят ишларини юритишда давлат ҳисобидан сарфланган харажатларнинг бир қисмини қоплаш имконини беради;
- жиноят процессига кўмаклашувчи иштирокчиларнинг моддий манфаатларини (биринчи навбатда молиявий) муҳофаза қилинишини таъминлайди;
- турли билим ва кўникмага эга бўлган мутахассисларнинг кенгроқ доирада жалб этиб, жиноят иши юритилишининг сифатини оширишга замин яратади;
- ўзинининг огоҳлантирувчи хусусиятини намоён этиб, жиноят ҳақидаги етарли асосланмаган ариза ва шикоятлар билан мурожаат қилишларни олдини олади;
- ҳуқуқбузарликлар профилактикасининг қўшимча шакли сифатида намоён бўлади[4].

Процессуал чиқимлар институтининг умумий жиҳатлари нуқтаи назаридан, муаллиф томонидан эътироф этилганларга мазмунан қўшилиш мумкин. Аммо уларни процессуал чиқимлар институтининг вазифалари ёки мақсадлари тариқасида қабул қилиш масаласи атрофлича мулоҳазани талаб этади. Шу асосда юқорида келтириб ўтилган умумий вазифаларнинг учтаси ўз мазмунига кўра процессуал чиқимлар институтининг мақсадларига мувофиқ келади. Боиси, “мақсад” атамаси моҳиятан вазифа сўзига яқин бўлиб, араб тилидаги “ният”, “юқори тилак”, “интилиш” сўзларидан олинган ва луғавий мазмуни жиҳатидан “эришиш, “амалга ошириш учун кўзда тутилган нарса”, “муддао” маъноларини англатади[5]. Бироқ, кейинги вазифаларни амалга оширилиши бевосита мазкур институтнинг янада такомиллаштириш натижалари билан шартлашган.

Бу эса процессуал чиқимлар институтига муайян вазифаларни юкланишидан олдин уни юридик ва моддий жиҳатдан мукамал тартибга солиш ва ўзаро мувофиқлаштириш шартлигини англатади. Зеро, амалдаги жиноят-процессуал қонунчилигида процессуал чиқимларнинг турлари ва уларни ундирилиши тартибга солинган бўлса-да, бироқ уларни қоплаш манбалари ва амал қилишнинг ишчан механизмини шакллантириш вазифаси охирига қадар етказилмаган.

Шу боисдан процессуал чиқимлар институтини тартибга солувчи нормаларни такомиллаштириш мақсадида процессуал чиқимлар институтини унинг вазифалари призмаси орқали илмий-назарий таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

Биринчиси, жиноятга оид одил судловни амалга ошириш учун зарурий шарт-шароитларни яратиб бериш. Мазкур вазифани жиноят процесси иштирокчиларининг турларидан келиб чиқиб икки тоифага бўлса бўлади. 1) Жиноят ишини юритишга масъул бўлган мансабдор шахсларнинг исботлаш жараёнини амалга ошириш, шунингдек шахсларни ушлаш, мажбурий келтириш ва қидириш, ашёвий далилларни сақлаш ва жўнатиш, экспертиза муассасаларида экспертиза текшируви ўтказиш каби ҳаракатларини моддий жиҳатдан таъминлаш. 2) жиноят ишини юритишга кўмаклашувчи шахслар, яъни гувоҳ, эксперт, таржимон, мутахассис ва холисларни процессуал ҳаракатлар ўтказиладиган жойга келиб кетиши, кундалик машғулотларидан чалғитилганганлик учун тўлов, иш жойидаги ўртача ойлик маошининг сақланишига оид нормаларнинг қўллаш тартибини жорий этиш ҳамда уларни жиноят процессида кўрсатган кўмаклари учун қўшимча равишдаги моддий ва маънавий рағбатлантириш, шахсий хавфсизлигини кафолатлаш кабиларни ўзида қамраб олади.

Иккинчиси, жиноят процесси иштирокчиларининг моддий манфаатларини самарали муҳофаза қилиш. Буни процессуал чиқимлар институтининг процесс иштирокчиларини (айбланувчи, судланувчи, фуқаровий жавобгар ва уларнинг қонуний вакиллари ташқари), яъни жиноят ишида ўз манфаатларини ҳимоя қиладиган томонлар, ҳимоячилар ва вакиллар, жиноят процессига кўмаклашувчи томонлар, жиноят ишини юритишда иштирок этувчи жамоат бирлашмалари ва уларнинг вакилларини жиноят процессига жалб этувчи бирламчи омил бўлган иштирок этишлари билан боғлиқ сарфланган ва сарфланадиган харажатларини ёки бой берилган даромадларининг қопланишини кафолатлаш мақсади билан асослаш мумкин.

Учинчиси, турли соҳага оид билим ва кўникмаларга эга бўлган мутахассислар ҳамда зарур маълумотга эга иштирокчиларни кўпроқ жалб этиш воситасида жиноят ишини юритиш сифатини ошириш. Бунда процессуал чиқимлар институтининг самарали фаолияти натижасида, жиноят ишини юритишда психолог, педагог, таржимон, зоотехник, агроном, шифокор ва бошқа керакли билим ва кўникмаларга эга мутахассисларни жалб этиш назарда тутилади. Улар хизматидан фойдаланиш эса экспертиза текширувларининг тури ва сифатини ошириш, вазият тақозо қилган барча тергов ва процессуал ҳаракатларни ўз вақтида ҳамда тўлиқ амалга оширишга имкон беради. Бу ўз навбатида, жиноят ишлари бўйича синчковлик билан, тўла, ҳар томонлама ва холисона текширилган далилларгагина асосланган ҳолда қарор қабул қилинишига эришиб, жиноят ишини белгиланган муддатларда сифатли тамомлашга хизмат қилади. Пировардида, улар жиноят ишларини юритиш савиясини кўтариб, уларни қўшимча терговга қайтиши ва бошқа салбий кўрсаткичларнинг камаюди.

Тўртинчиси, Ҳуқуқбузарликларни олдини олишнинг қўшимча шакли юзага келиши. Процессуал чиқимлар институтининг ушбу профилактика хусусиятини субъектлари бўйича икки хил кўринишда тавсифлаш мумкин: 1) фуқаролар орасидаги

хуқуқбузарликларни олдини олиш. Яъни, айбдорни жиноят жавобгарликка тортиш билан бирга, ундан процессуал харажатларни сўзсиз ундириш тартибининг амалда қўлланиши қўшимча иқтисодий чора сифатида хизмат қилади. Бу эса, жиноят содир қилишга мойил шахслардаги ижтимоий хавфли қилмишни содир этишга оид хулқ-атворини сундиришга маълум даражада хизмат қилиши табиийдир. 2) хуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари орасидаги ҳокимият ва мансаб ваколатидан четга чиқиш ҳамда уни суиистеъмол қилиш, тамагирлик, шунингдек, бошқа коррупцион муносабатларга оид хуқуқбузарликларнинг камайишига таъсир этади. Бошқача айтганда, процессуал чиқимлар институти фаолиятининг оптимал тарзда шаклланмаганлиги, жиноят ишини юритишга масъул бўлган мансабдор шахсларни иш юритиш билан боғлиқ харажатларни қонунда назарда тутилмаган манба ҳисобидан қоплашга ундаши баробарида юқоридаги каби жиноятлар учун объектив муҳитни шакллантирувчи омиллардан бири бўлиб қолмоқда. Процессуал чиқимлар институтининг ушбу хусусияти ўз мазмунидан келиб чиқиб, жиноят процессуал қонун ҳужжатларига оид бўлган жиноятларнинг олдини олиш, шахс, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоялашга ёрдамлашиш каби мақсадларни ифодалайди.

Бешинчиси, жиноят ҳақидаги етарли асосланмаган ариза ва хабарлар тўғрисида огоҳлантириб, улар ҳажмини камайтириш. Бу жабрланувчининг шикоятни бўйича қўзғатилган иш юзасидан судланувчи оқланган тақдирда суд процессуал чиқимларни иш юритилишига сабаб бўлган шикоятни берган шахсдан тўлиқ ёки қисман ундириб олиш тартиби билан изоҳланади. Ушбу тартибнинг амалда ишлаши эса жиноятга оид ариза, хабарларни қабул қилиш жараёнида мурожаат этаётган хуқуқ субъектларини бу тўғрида огоҳлантиришга сабаб бўлади. Ўз-ўзидан бу ҳолат асоссиз ариза ва мурожаатлар ҳажмининг камайишини оширилишини таъминлайди.

Олтинчиси, жиноят ишларини юритишда давлат томонидан сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш ва уларни ундириб олиш. Процессуал чиқимлар учун сарфланган маблағларни умумлаштиришдан ҳосил бўладиган давлат томонидан сарфланган харажатлар миқдорини аниқлаш қуйидагиларга имкон беради: 1) жиноят ишининг умумий қиймати билан жиноят жавобгарликдан кўзда тутилган мақсад ва унинг натижалари ўзаро таққосланиб, истиқболдаги жиноят-хуқуқий сиёсат стратегияси белгилаб олинади. Хусусан, айрим жиноят ишлари мавжудки, улар ижтимоий хавфлилик даражаси юқори бўлмаса-да, уни юритишда, ижтимоий хавфлилиги жиҳатидан оғир ва ўта оғир жиноятлар билан баробар иш ҳажмини ҳамда унга ҳамоҳанг тарзда куч ва моддий маблағларни ҳам талаб этади. Модомики, уларга сарфланган вақт ва маблағлар қисқартирилиб, иш юритувини соддалаштирган ҳолда, уларни ижтимоий хавфлилиги жиҳатидан оғир ва ўта оғир жиноят ишларига йўналтирилган тақдирда ҳам жиноят ишларининг сифати ошади, ҳам моддий маблағлар тежалади. 2) дастлабки тергов органлари томонидан иш юритиш тартибини соддалаштириш ва унинг самарадорлигини оширишга асос яратилади. Бу процессуал чиқимлар институти таъсир доирасига киритилмаган, аммо ваколатли идораларининг қарори асосида бекор қилинган жиноят иши қўзғатишни рад қилиш, дастлабки тергов ҳаракатларини тўхтатиш ёки тугатишга оид жиноят ишлари бўйича қўшимча тергов ва суриштирув ҳаракатларини амалга ошириш билан боғлиқ умумий сарфланмалар

ҳажми ва иш юзасидан қабул қилинган якуний қарор мазмунини таққослаш натижалари билан асосланади.

Бундан ташқари, процессуал чиқимлар институтининг самарали фаолияти жиноят ишларини юритишда давлат томонидан сарфланган харажатларнинг маълум бир қисмини ундириб, давлат хазинасига йўналтирилган пул тушумларининг сезиларли даражада ошишини таъминлаши билан бирга, жиноят процессуал қонун ҳужжатларининг давлат манфаатларини муҳофазалаш вазифаси ижросининг амалга ошишига хизмат қилади.

Еттинчиси, юридик ёрдам учун давлат ҳисобидан ҳақ тўлашни моддий кафолатлаб, ҳимоя институтини такомиллаштириш. Гарчи адвокатура ва юридик ёрдам кўрсатилганлиги учун ҳақ тўлашдан озод қилинган жиноят процесси иштирокчилари билан боғлиқ харажатларни давлат ҳисобига ўтказишни такомиллаштириш юзасидан бир қатор норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд бўлса-да, уларни моддий кафолатлаш манбаси ҳамда амалга ошириш механизмининг жиноят процессуал қонунчилиги ва ундаги процессуал харажатлар институти доирасида батафсил ҳуқуқий тартибга солинмаганлиги, жиноят ишларини юритиш жараёнида ҳимоя ҳуқуқининг таъминланишига сезиларли таъсир ўтказмоқда.

Мухтасар қилиб айтганда, процессуал чиқимлар институтининг аҳамияти тўғри англаган ҳолда юқорида келтириб ўтилган вазифаларини ижросини таъминлаш, процессуал чиқимларни аниқлаш, ҳисоблаш ва уларни қоплашнинг ишчан механизмининг шакллантириш ва уни такомиллаштириш жиноят процессида шахснинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларини муҳофаза қилиш самарадорлигини янада ошириш асносида одил судловни таъминлашнинг иқтисодий кафолати бўлиб хизмат қилади.

References:

1. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони 07.02.2017 йилдаги ПФ-4947-сон, Кучга кириш санаси 08.02.2017. Манба: «Халқ сўзи», 2017 й., 28 (6722)-сон; ЎР ҚХТ, 2017 й., 6-сон, 70-модда.
2. “Жиноят ва жиноят-процессуал қонунчилиги тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Қарори 14.05.2018 йилдаги ПҚ-3723-сон, Кучга кириш санаси 15.05.2018. Манба: ҚХММБ, 15.05.2018 й., 07/18/3723/1225-сон.
3. “Суд-экспертлик фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори 17.01.2019 йилдаги ПҚ-4125-сон, Кучга кириш санаси 19.01.2019. Манба: ҚХММБ, 19.01.2019 й., 07/19/4125/2510-сон.
4. Кузнецов, О.Ю. Процессуальные издержки, вызванные реализацией принципа языка уголовного судопроизводства, и порядок их возмещения // Современное право. - 2005. - № 9. - С. 46 – 55.
5. Ўзбек тилининг изохли луғати. 2-жилд. .А. Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент.: 2006. -570 б.